

אוצר החכמה

אוצר החכמה

הרב שמריה גרשוני

נוקדים

1234567

רבי ברוך עפשטיין - בעל התורה תמימה

בירור נסיבות פטירתו

תולדותיו וספריו העיקריים של בעל התורה תמימה¹

רבי ברוך הלוי עפשטיין, בנו של הגאון ר' יחיאל מיכל עפשטיין בעל ערוך השולחן, נולד בבוברויסק שבליטא בה' בשבט תר"ך, למד מגיל שלוש עשרה עד גיל שמונה עשרה בוולוז'ין אצל דודו (ולימים גיסו) הנצי"ב². רבי ברוך [להלן: הר"ב] הוסמך לרבנות ע"י הנצי"ב³, הגאון ר' יוסף דב סולובייצ'יק מבריסק (בעל 'בית הלוי')⁴, הגאון ר' רפאל שפירא (ר"מ בשיבת וולוז'ין, ולימים ראש הישיבה⁵) והגאון ר' חיים יהודה ליב סוסניצר (רבה של סמרגון)⁶. לאחר מכן השתלם במסחר בוינה, טרם אירוסיו קיבל הצעה לעבוד בבנק בפטרבורג, הצעה שאותה דחה לאחר התייעצות עם סבו, מחשש מפני התוצאות הרוחניות שעלולות לנבוע מהמגורים בעיר זנ⁷. לאחר שהתחתן עם שיינה בתו של הגאון ר' משה אלעזר הלוי הורוביץ⁸, רבה של פינסק, עבר לעיר זו, שם עבד כפקיד (ולימים, כמנהל) בסניף מקומי של בנק⁹. יש גורסים

1234567

אוצר החכמה

- 1 קורות החיים של הר"ב נכתבו בעיקר ע"פ רא"ז תרשיש, ערך: 'אפשטיין הרב ברוך' אנציקלופדיה של הציונות הדתית א, ירושלים תשי"ח טורים 166-168, ורש"נ גאטליב, אהלי שם, פינסק תרע"ב, עמ' 53-54.
- 2 בהוספות לפירוש העמק דבר (במדבר כח יא), הופיע פירוש בשם הר"ב: "שמעתי מפי גיסי הרב מוהר"ב נ"י". פירוש זה מופיע בהרחבה בספרו של ר"ב על התורה – תוספת ברכה במדבר כח יא, פינסק תרצ"ז, עמ' 228. בשו"ת משיב דבר מובאות שתי תשובות שנשלחו לר"ב. המדפיסים ציינו בהקדמה כי השמיטו את תארי הכבוד לנענים, אך בתשובה אחת (סימן יב) מוזכר הר"ב בתור: 'גיסי וב"א [בן אחותי] הרב ברוך הלוי נ"י'. בתשובה השנייה (סימן לא) נכתב רק 'מ' ברוך נ"י', כך שאי אפשר לומר בוודאות כי גם זו תשובה לר"ב.
- 3 מקור ברוך, וילנה תרפ"ח [להלן: מקו"ב] עמ' 1988.
- 4 בשנת תרמ"ו (מקו"ב עמ' תתפ).
- 5 י"ל מימון, שרי המאה, ה, ירושלים תשנ"א עמ' 175.
- 6 שגם הוא לימים נעשה גיסו של הר"ב: נשא בזיווג שני את אחות אשתו של הלה, בת הגרא"מ הורוויץ.
- 7 מקו"ב עמ' 880-886 (בטעות צוין עמ' זה בספר 890).
- 8 צ' הורוביץ, לתולדות הקהילה בפולין, לודז' 1938, עמ' 221. שם מוזכר הר"ב כדור שישי ליחכם צבי, בשל היותו חתנו של הגרא"מ הורוביץ, שהיה דור חמישי לנ"ל.
- 9 יש לציין כי למרות שלא שימש ברבנות, ההתייחסות אליו מצד גדולי הרבנים באותה תקופה היתה כאל רב ות"ח מובהק. הגאון ר' יוסף רוזין ('הרוגוצ'ובר') מדוינסק, לדוגמא, ענה תשובה ארוכה ומפורטת לר"ב (י' רוזין צפנת פענח. ורשה תרצ"ה. עמ' ט). וראו הערה הבאה.

כי לאחר מותו של חמיו הוצעה לו רבנות פינסק, ובזמנים שונים הוצע לו גם לשמש ברבנות במוסקבה ובפטרבורג, אך הוא סרב לכל ההצעות.¹⁰

מספריו העיקריים של הר"ב: תורה תמימה (פירוש עה"ת חמישה חלקים, וילנה תרס"ב)¹¹, 'תוספת ברכה' (חמישה חלקים, פינסק תרצ"ז) – חידושים נוספים על התורה, 'שפה לנאמנים' – ספר על ענינים לשוניים (פינסק תרע"ג), 'מקור ברוך' (ארבעה חלקים, פינסק תרפ"ח) – ספר זכרונות, המבוסס על תיאורו של המחבר, אך למעשה מלבד היותו אנציקלופדיה תלמודית בזעיר אנפין, הוא גם משמש מקור לקורות חייהם של אביו בעל 'ערוך השולחן', דוד הנצי"ב ובכלל ליהדות ליטא-פולין המזרחית במאה השמונה עשרה. 'גשמי ברכה' (קראקא תר"ץ) על חמש מגילות, 'מקור ברוך' פירוש לתלמוד הירושלמי (להבדיל מספר הזכרונות שלו בעל שם זה), 'ברוך שאמר' – פירוש על הסידור, הגדה של פסח וכו'¹², 'נחל דמעה' (ורשה תר"ן) – הספדו של הר"ב את חמיו הגרא"מ הורוויץ; זהו ספרו הראשון של הר"ב. זאת מלבד מאמרים רבים שפירסם בעיתונים ובקבצים תורניים שונים.¹³

10 קיימת גם המלצה כמה מאד מאת רבה של פינסק-קארלין, הגאון ר' דוד פרידמן בעל שאילת דוד ויד דוד, על הר"ב לקבלת משרת רבנות; מדובר במכתב תשובה לראש הקהל בעיירה רזיצ'ה מכ"ז טבת תרס"ד, נדפס בספרו של הרב ישראל דושאוויץ, השבת לקדשו, ניו יורק תש"ב, דף פ' עמוד ב'. הגרד"פ כותב: "...על שני הרבנים הגדולים ששואל, על הרב הגדול וכו' הר"ב עפשטיין מפה ועל הרב הגדול כו' הר"י דושעוויטץ משצעדריץ, הנה שניהם נודעים ומפורסמים ע"י חיבוריהם, הראשון ע"י חיבורו תורה תמימה [...] ואם כי אנכי לא אוכל לשפוט על החיבורים, יען אנכי זה לי יותר מששים שנה שלא אהגה ולא אראה כמעט ספרי רבותינו האחרונים [...] ולזאת לא אוכל לשפוט על חיבור מאחורני זמננו כי קשה עלי העיון בדבריהם – אך על הרבנים הגדולים ששואלני, טילתי עמהם הרבה בהלכה ומצאתי אותם לבעלי הבנה ישרה ומלאים דבר ה' זו הלכה בכ"מ שדברתי מהם, והנהגתם ישרה וי"ש. והראשון יש לו גם מעלת העושר. ולזאת אם ירצו לקבל עליהם עול הרבנות, בטח לא יהיו נמהרים ויהיו מתונים בהוראה ובכל הנהגה. ואשר יחוש להם מפני שהם מתחילים, לדעתי המתחילים כחם יפה יותר מאשר כבר בלו שנותם בעבודת הצבור עליהם [...] ולזאת יתקן הי"ת אותם בעצה טובה וישים שלום ביניהם שלא יתגודדו להתחלק לשני בתי דינים ולאגודות, ובפרט לאגודה הנודעת לחותרת תחת התורה והיהדות להפילם".

11 על תהליך יצירת הפירוש, ראה מאמרי: 'יחדו יהיו תמים' – על הביקורת 'שיחה תמימה' על הספר 'תורה תמימה', המעין נב (א), תשרי התשע"ב, גיליון 199, עמ' 86-91.

12 הספר יצא עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, 1939-1940 (בהקדמתו לספר נכתב "בחתומת המאה השביעית לאלף החמישי פינסק, פולניא"), לאחריה נמצא רק עותק אחד שהודפס מחדש בת"א בשנת תש"ל.

13 לעיתים היה חותם בשם 'בעל דבר' או 'בעל השם', שכן 'בעל' ר"ת – ברוך עפשטיין לוי (מקו"ב עמ' תתס בהערה). כן פרסם מאמרים בעלון 'הפרדס' (בעריכת הרב שמואל אהרן הלוי פרדס) בשנים תרפ"ד-תרפ"ט בחלק א, בחוברות: ב (עמ' 18), ג-ד (עמ' 27), ו-ז (עמ' 26). כן פרסם מאמר בקובץ 'גדיל תורה' באודסה, בעריכת רמ"א בעלינסאן, קונטרס ד בסימן כו. כתב גם מאמר נלהב לשיבה לארץ – 'על דבר קניית ארץ ישראל', 'הלבנון' שנה 13 גיליון 15 (ה כסלו תרל"ז - 23.11.1876) עמ' 9-10, על המאמר חתם 'ברוך הלוי עפשטיין מנאוהרדאק'. כן כתב תיאור נאה על חיי ישיבת וולוז'ין – "אמת וצדק שפטו!", 'המליץ' שנה 17 גיליון 3 (ב אדר א תרמ"א - 01.02.1881), עמ' 52-55. הר"ב עצמו סיפר בהרחבה (מקו"ב עמ' 1402) על כתיבתו (ללא תשלום) בשבועון 'המגיד'. כשחי בפינסק "היה כותב פרשנות לפרשת השבוע בעיתון היהודי השבועי 'די פינסקער שטימע' " (ה' זיידמן אישים שהכרתי, ירושלים תש"ל. ולהלן: זיידמן עמ' 115).

פטירתו

המאמר הנוכחי מבקש לברר את השאלה: מתי מת הר"ב וכיצד? האם מת על מיטתו בגיל שמונים? האם נרצח בטבח שערכו הגרמנים ביהודי גטו פינסק? האם הלך בראש תהלוכת יהודים שצעדו אל מותם?

לשאלה זו ישנן, כפי שנראה להלן, שלוש תשובות, ואנו ננסה לברר ביניהן את המדויקת ביותר ככל שמשגת ידינו.

גירסה א': נפטר על מיטתו בגטו פינסק

כותב תולדותיו של הר"ב, רא"ז תרשיש, כותב:

לפי עדות שרידים שחזרו מקבוצות פארטיזנים ביערות פולסיה, נפטר בגטו ומנוחתו כבוד בבית העלמין בקרלין¹⁴.

גירסה ב': נרצח ע"י הנאצים

לעומת רא"ז תרשיש, ד"ר הלל זיידמן מתאר את סיום חייו בצורה שונה בהרבה:

ביולי 1941, בראשית מלחמתם של הגרמנים נגד הסובייטים, כבשו את פינסק ומיד התחילה שרשרת של רדיפות ונגישות, רציחות וגזילות. אחרי זמן קצר נאספו כל היהודים לגטו, בשטח קטן מאוד, וגרו הרבה אנשים בחדר אחד, ברעב ובקור, כשחיייהם תלויים להם מנגד. בשנת 1942 ערכו הגרמנים הרג רב ביהודי המקום. בין הקרבות היה גם... ר' ברוך אפשטיין, והוא בגיל שמונים ואחת שנים¹⁵.

גירסה ג': עמד בראש תהלוכה של יהודי פינסק שהובלו אל מותם

תיאור שונה עוד יותר מופיע בתיאור תולדותיו של הר"ב המופיע בפתח המהדורה החדשה של 'ערוך השלחן', עוז והדר:

'הרב ברוך נהרג על קידוש השם בשנות הזעם, כשהוא צועד בראש תהלוכה ומדבר על לב יהודי פינסק למסור את נפשו בלא שום פגם באמונה, חלילה'¹⁶.

14 א"ז תרשיש תשי"ח, עמ' 167. בספרו (רבי ברוך הלוי אפשטיין - בעל תורה תמימה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 128), הוא מתאר את מותו בצורה דומה, אך למרבה המוזרות דווקא בו הוא משמיט את מקורותיו ואת התיאור האוטנטי על מותו של הר"ב. גירסה זו אומצה גם ע"י פ' מייזליש, רבנים שנספו בשואה – ביוגרפיות של רבנים ואדמו"רים מפולין ומשאר ארצות מזרח אירופה שנספו בשואה, ירושלים תשס"ו, ערך 'אפשטיין ברוך' (הראשון) עמ' 21-22: "מכיון שחשש שהרוסים יגרשו אותו למעמקי רוסיה התחמק מהם והחליף לעיתים קרובות את מקום מגוריו. הדבר גרם לו שלא יקבל את כרטיסי המזון וכך סבל מרעב קרוב לשנתיים. נפטר בבית החולים היהודי בפינסק בתמוז התש"א (יולי 1941), ימים אחדים אחרי שהגרמנים נכנסו לעיר".

15 זיידמן עמ' 116.

16 הקדמה לספר ערוך השולחן – תולדות, ירושלים תשס"ו (ללא שם הכותב) עמ' כג. יש לשים לב כי אין בתיאור שום תאריך, מלבד "בשנות הזעם". על אמינות הקדמה זו, עיין: ר"א הנקין 'ערוך השולחן – מהדורת פרידמן', בתוך: 'עלוני ממרא' 120 תשס"ז. עמ' 124-119, עמ' 124 ובהערה 15 שם. אין ספק שהכותב האנונימי רצה לייחס לר"ב מוות קדושים. יש לציין כי גירסה אחרת קיימת בתשובה שמיוחסת

איזו גירסה, אפוא, היא הנכונה והאמיתית? ראשית יש לשלול את האפשרות השלישית, שהיא המופרכת מכולן (כפי שנראה להלן). התיאור המופיע בה מזכיר יתר על המידה תיאורים אחרים של רבנים ומנהיגי קהילות למיניהם בתקופת שנות השואה¹⁷, דא עקא שלא זו בלבד שלא ברור מנין נטל הכותב האנונימי של המאמר את התיאור הזה¹⁸, אלא גם הר"ב מעולם לא היה מ'מנהיגי קהילת פינסק'¹⁹.

למעשה נראה כי לכותב המאמר היה מקור מסויים מאד של השראה לתיאורו אודות הר"ב: מתברר כי תיאור הליכתו למוות של האדמו"ר מקארלין, בן מקומו של הר"ב, זהה לתיאור של הכותב! קארלין היתה עיירה קטנה לצידה של פינסק, שבמהלך השנים נבלעה בתוך פינסק, ובה היתה קהילה חסידית ותיקה²⁰, בראשות רבי אברהם אלימלך פרלוב. ר"מ אונגר²¹ מתאר את הליכתו למוות: 'בי"ד במרחשון תש"ג (25.10.1942) חיסלו הנאצים את הגטו (פינסק-קארלין). הם הובילו את היהודים לטבח ההמוני ובראש אלפי החסידים צעד ר' אברהם אלימלך, שקידש שם ה' ברבים יחד עם מספר רב מחסידיו ובני ביתו'.

לגר"ח קנייבסקי שליט"א, בה נאמר: "שבשואה כל גרמני ימ"ש שניגש אליו להרגו – התפגר מיד... לבסוף נפטר בעצמו" (הר"צ יברוב, דרך שיחה, ב"ב תשס"ד, עמ' תקצז). אמנם יש להעיר כי הגר"ח לא עבר על הדברים לפני פרסומם. יתירה מזאת, התשובה שמובאת כלשונה, גורמת עוד יותר היסוס: 'הוא עסק עם המשכילים, אבל היה יהודי ירא וחרד ותלמיד חכם, ואפשר ללמוד ולומר משמו מספריו. הרינונים עליו אינם נכונים. סיפרו לי שבשואה כל גרמני ימ"ש שניגש אליו להרגו – התפגר מיד, ולכן לא יתכנו הרינונים עליו. לבסוף נפטר בעצמו...'. דהיינו שאפילו לפי הנוסח המודפס, מדובר בשמועה שמקורה לא ידוע. 17 ראה למשל תיאוריה של הרבנית אסתר פרבשטיין, בסתר רעם, ירושלים תשס"ב, עמ' 413, אודות הגאון ר' משה חיים לאו, רבה של פיעטקוב: 'בטרבלינקה, בי"א במרחשון תש"ג, אמר עם הקהל 'יודי' מילה במילה, וכך הוביל אותם צעד אחר צעד בדרך לקידוש השם' (עיין עוד: א' פוקס, 'השואה במקורות רבניים' ירושלים תשנ"ה עמ' 187, וכן ב'אני מאמין', למ' אליאב, ירושלים תש"ן עמ' 45), ועל הגאון ר' אברהם צבי קמאי ממיר: 'הלך בראש המגורשים לכיכר השוק, קרא לקבל באהבה את הגזירה'. ראה גם תיאורו של ר"מ אונגר, אדמו"רים שניספו בשואה, ירושלים תשס"ז, עמ' 13: "האדמו"ר [רבי אברהם יהושע השיל ממז'בוז'] הלך בראש המחנה עם אמו, אחיו הצעיר ובתו היחידה ברכה, הוא פנה אל קהל ההולכים ואמר: 'התחזקו בני! זוהי גזרה מן השמים ואנו הננו השליחים לקדש השם ברבים'. כל בני העדה והאדמו"ר בראשם הובילו לעיירה פיטקוב... ושם הומתו ביריה".

18 יש להעיר כי אף לגירסת ד"ר זיידמן שהר"ב נרצח ע"י הנאצים, אין תיאור מיוחד כלשהו לגבי מותו, אלא שהוא נרצח כאחד מתוך קבוצה גדולה של יהודים.

19 תיאור בודד של הר"ב כממלא תפקיד בהנהגת הקהילה, מובא בפירוש תו"ת דברים כה אות קסב: 'פעם אחת נצטרפתי לדיינים מסדרי חליצה'. רבה של פינסק-קארלין היה, ללא עוררין, הרב אהרן וואלקין, שנרצח זמן קצר קודם חיסול הגטו (עיין, לדוגמא, זיידמן עמ' 21, וכן ראב"צ שורין, קשת גבורים, ח"ג ירושלים תשס"ד, עמ' 92). תפקיד נוסף (שכלל לא ברור אם יש לו משמעות בקהילה בה גר) היה 'נשיא כולל פינסק בירושלים' (מלכי בקדש ו', ח' הירשענזאהן, עמ' 37, סעאיני תרפ"ח. ראה גם להלן הערה 25). בעיתון 'המליץ' 29.5.1896 הוזכר כי: "בבית הכנסת הגדול נשא היום הרב ר' ברוך עפשטיין מדברותיו לכבוד חג הכתר".

20 שנקראה לעיתים 'פינסק-קארלין', כדי להבדילה מפיצול של אותה חסידות שעברה לעיירה סטולין, ועל כן נקרא 'קארלין-סטולין'.

21 שם עמ' 11. וכך גם ציין בקצרה י' אלפסי, ספר האדמו"רים, ת"א תשכ"א עמ' 29.

[1234567]

כעת יש לדון בסתירה בתאריך. מותו של הר"ב מתוארך לשנת תש"א (1941 – תרשיש) או לשנת תש"ב (1942 – זיידמן). אם אכן טענתו של זיידמן לגבי נסיבות מותו היא הנכונה, השאלה היא מתי נרצח הר"ב. רציחות המוניות של יהודים בגטו פינסק אירעו ב"ב ובי"ד אב תש"א (1941). שנה ורבע לאחר מכן, ב"ח במרחשוון תש"ג (1942), חוסל הגטו על עשרים ושניים אלפי היהודים שחיו בו. הם הובלו בצעדה ליצר הקרוב (מרחק של כשלושה ק"מ) ושם נרצחו ביריות²². בט"ו טבת תש"ג²³, נרצחו שארית היהודים שהסתתרו בגטו ובסביבתו – דהיינו שבתאריך זה לכל הדעות הר"ב כבר לא היה בחיים.

ובכן באיזו שנה נסתלק הר"ב מן העולם, תש"א או תש"ב? נראה כי בעוד לרא"ז תרשיש היו מקורות לתאריך מותו של הר"ב עצמו, הרי שד"ר זיידמן הסתמך על מידע כללי של חיסול יהודי גטו פינסק ושיער מדעתו כי גם הר"ב היה בתוכם²⁴.

[1234567]

האם יש עדויות נוספות מלבד אלה? ראב"צ שורין חותם את הויכוח בפסקנות: 'ר' ברוך אפשטיין נפטר בגטו פינסק בשנת תש"ב, לאחר ייסורים קשים. קברו מצוי בבית העלמין בקרלין ליד קברו של רבי דוד (פרידמן) מקרלין²⁵ וליד קבריהם של רבנים ידועים אחרים מפינסק-קרלין²⁶. מלבד העובדה ששנת פטירתו של הר"ב לפי דברים אלה תואמת את דעתו של זיידמן (שורין ציין כי הוא נפטר בגטו, שכאמור הוקם רק באמצע שנת תש"ב), הרי שכל שאר

22 א' ישראלי, קהילת פינסק, ת"א תש"ל, עמ' 29-30. בכך יש ביסוס לתיאור הכללי של כותב המאמר בהקדמת 'ערוך השלחן' עוז והדר, אך לא ביחס למותו של הר"ב עצמו.

23 הנתונים ע"פ אנצ' עברית, ערך 'פינסק', כרך כז, ירושלים תשל"ה, עמ' 376. בגטו שהוקם בג' אייר תש"ב נמצאו כשלושים אלף יהודים, ובאירוע הרצחני הראשון בעיר נרצחו שמונת אלפי יהודים. נתונים שונים במקצת מציג ישראלי (הנ"ל), עמ' 27-29, המציין כי הגרמנים נכנסו לפינסק, ביום שישי ט בתמוז תש"א. בקיץ אותה שנה רצחו הנאצים כשלושת אלפים יהודים. גטו פינסק הוקם ב"ג באייר תש"ב, ויש שכתבו – ב"ד באייר (פינסק – עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין ח"א ת"א תשל"ח, עמ' 399). את השינויים ניתן לתלות בחוסר בהירות בתקופה כה נוראה, אך לפחות בענין תאריך הקמת הגטו, הסיבה לשינוי ברורה – הורדת/הוספת אות אחת בתאריך העברי (ג או יג), ושינוי קטן בספרה בתאריך הנוצרי (20 או 30).

24 האם יתכן כי לזיידמן היה מקור לסברתו, מלבד ההשערה לעיל? מייזליש מציינת כי היה עוד רב בשם זהה לשמו של הר"ב, התיאור שלה קצר וממצה: 'נבחר להיות רבה של דומברובה-גורניצה... נספה בשנת תש"ב (1942)'. מייזליש מסתמכת על ספר קהילת יהודי דומברובה-גורניצה (מ' גלברט [עורך] ת"א תשל"א), עמ' 89 המאשר (בידיש) את שנת מיתתו של הרב עפשטיין, רבה של קהילת דומברובה-גורניצה (קהילה בליטא, שנקראה בשני שמותיה, כדי להבדילה מקהילה בגליציה ששמה הראשון היה אף הוא דומברובה. ראה צפנת פענח לרב יוסף ראזין ('הרוגוצ'ובר') סימן קעח). יתכן שזיידמן שמע שרב בליטא בשם הרב ברוך עפשטיין נספה בשנת 1942, ויצר קישור לא נכון בין הר"ב לאותו רב.

25 ראוי הוא הר"ב להיקבר ליד הגאון הרב דוד פרידמן מקארלין, שהרי הר"ב העיד על עצמו (בתור גזבר הממונה על חלוקת כספים לכולל פינסק והסביבה בארץ ישראל, 'חבצלת' שנה 36 גיליון 41, כט אלול תרס"ו - 19.09.1906 עמ' 6): "...ועל כולם לדעת כי כל מה שאני עושה, או כל מה שאיני עושה בעניני הכולל לא על דעת עצמי הם, כי אם עפ"י רצון ופקודת מרן הגאון וכו' ר' דוד פרידמאן מקארלין שליט"א". ראה גם לעיל הערה 10.

26 שורין (ולעיל. הערה 19) עמ' 44.

[1234567]

הפרטים תואמים לדבריו של רא"ז תרשיש: מיתתו הטבעית של הר"ב (ולא הירצחו), ייסוריו הקשים ועל כולם קבורתו בקבר ישראל מסודר (כולל ציון מקום קבורתו), דבר שכמובן לא היה יכול להתקיים בנסיבות שתיאר ד"ר זיידמן (הליכה מספר ק"מ ליער, ירי באלפי יהודים והשארת הגופות שם). אך גם לדבריו נפטר ר' ברוך לאחר שכבר רוכזו יהודי העיר בגטו.

לעומת זאת, קיימת בידינו עדות של פרטיזנית מגטו פינסק שלפיה נפטר הר"ב עוד קודם להקמת הגטו. מדובר למעשה בגירסה היחידה שאנו יודעים מה מקורה – עדת ראייה שהיתה במקום (לעומת דברי ד"ר זיידמן וראב"צ שורין, שלא ברור באיזה אופן הגיעו הדברים לידיהם, שהרי הם עצמם לא נכחו בפינסק באותה תקופה). וכך לשון העדות:

ר' ברוך עפשטיין נפטר, לפי דברי עדה (מילה ראטנובסקי) שהיתה בימי כיבוש פינסק ע"י הנאצים בעיר, שבועות מספר קודם כיבוש [=הקמת] הגטו. הוא נפטר בחדרו באופן פתאומי, ולפי המצב ותנאי החיים דאז בפינסק אין להניח, לפי דעתה של העדה הזאת, ממנה נבצר ללכת אחר מיטתו, אנשים רבים ליווהו לבית העלמין בפינסק, שם הובא למנוחת עולמים²⁷.

עדות זו מאששת לחלוטין את גירסתו של רא"ז תרשיש, שאולי שמע אותה אישית מהעדה הנ"ל בעצמה, שהרי הוא כותב כזכור כי דבריו מבוססים על עדויות של "שרידים שחזרו מקבוצות פארטיזנים ביערות פולסיה". את מקום פטירתו של הר"ב, כפי שציין שורין לעיל, ניתן להסביר (אם כי, בדוחק מה) כי התכוון לשטח שבו היה לימים הגטו וכבר אז היה בשליטה מוחלטת של הגרמנים.^[1234567]

במקום אחר נוספו עוד פרטים מאותה עדה, כולל התאריך הכללי של המקום: "באותו זמן [חורף תש"ב] – לדברי מילה רטנובסקה – נפטרו שני אישים דגולים: הרב וולקין ור' ברוך אפשטיין ז"ל... גם ר' ברוך אפשטיין נפטר בביתו לאחר שני ימי מחלה. זאת היתה זכות גדולה באותם ימים"²⁸. תאריך זה, חורף תש"ב, היה לכל הדעות לפני הקמת הגטו בפינסק, והרי לנו אישור מכיוון נוסף לכך שרבי ברוך הלוי עפשטיין נאסף מפני הרעה עוד קודם להקמת הגטו בידי הזדים הארורים.

נספח

בשלוש ההצעות שהובאו לעיל ברור כי הר"ב סיים את חייו באירופה. אך למרבה הפלא, באנציקלופדיות הכלליות נטען כי הר"ב 'אחר המהפכה הרוסית ב-1917 השתקע בארצות הברית'²⁹.

27 ז' רבינוביץ', פינסק – עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין ח"א ת"א תשל"ח, עמ' 399 בהערות עורך.

28 נחום בונה, פינסק – ת"א תשל"ח הנ"ל, עמ' 333.

29 י' קלוזנר (עורך), אנציקלופדיה כללית, עמ' 376. מפליא להדגיש את שנת ההוצאה – 1935. כזכור, בשנה זו עדיין התגורר הר"ב בפינסק! מ"נ צובל, אנציקלופדיה עברית ה, ערך 'אפשטיין', ירושלים תשכ"א, עמ' 430, אף טען כי בארצות הברית כתב גם את ספרו 'מקור ברוך'. אלא שהספר יצא בוילנא בשנת תרפ"ח. לא ניתן גם לדחוק בדברי הכותב ולומר שכוונתו היתה שהר"ב כתב את ספרו בארה"ב, אך הדפיסו בוילנא.

ייתכן ששגיאתן של אנציקלופדיות אלו נובעת מכך שהר"ב אכן יצא לארצות הברית מספר שנים קודם לכן, והוא אף מתאר את חוויותיו מהביקור:

ובספרי מקור ברוך ספרתי מהיותי באמריקא... ואמנם יש שם מכשולים אחרים בענייני כשרות, וזכור לטוב ועדי הרבנים שם שעומדים על המשמר להגן בעד הכשרות בכל סעיפי החיים עד כמה שיד האפשרות מגעת³⁰.

ובהיותי במדינת הים והכרתי את תכונת החיים הדתיים שם [...] נוכחתי כי כשיבא אדם מישראל למדינות הים ואין לו שם מכיר ומודע שיוכל לסעוד אצלו בבטחון במאכלות כשרות – הוא מוכרח לאכול בבתי מזון כוללים, [ליהודים], אבל המזון באלה הבתים שם יסודם ותקונם באיסור טריפה וכו'³¹.

וביותר היה לי צער גדול לראות בצרת נפשם של הרבה אבות ואמהות, אשר בניהם ובנותיהם באמעריקא יזמינום לעזוב את בתיהם באירופא ולבוא אליהם [...] כי אין זכר לכשרות, ואין פדות בין בשר לחלב, ואין זכרון לשביתת יום השבת, וחנוך עברי ומנהגי ישראל לבנים ולבנות לא יזכר ולא יפקד, ושפת יהודית כמו נמחקה כולה מפיהם, והאויר השורר בבית כולו אמעריקאי³².

אלא שהרב חזר לאירופה ושם נספה. בשורות שלהלן ננסה לעקוב אחר מסעו של הר"ב מפינסק לארה"ב³³, ומשם בחזרה לפינסק. בשנת תר"פ עדיין הר"ב היה באירופה³⁴. בשנת תרפ"ב כנראה כבר יצא לדרכו מערבה³⁵. נראה כי בתקופה זו הופצו באמריקה שמועות על מותו³⁶. ביקורו באמריקה נערך לצורך איסוף כסף למימון הספר 'מקור ברוך'³⁷, וייתכן כי אף

30 תוספת ברכה, פינסק תרצ"ז, במדבר עמ' 201-202. ראה עוד שם שמות עמ' 30.

31 ברוך שאמר, פינסק תרצ"ט (ת"א תש"ל), עמ' קסא. הסוגריים למילה 'ליהודים' מופיעים במקור. ראה בהרחבה במקור ברוך עמ' 1846.

32 מקור ברוך עמ' 1847. ראה גם שם עמ' תשצ"ז, עמ' 1044.

33 תרשיש (תשכ"ז עמ' 121) מתארך את ביקורו לשנים תרפ"ג-תרפ"ו.

34 כפי שמעיד הרב מ"מ כשר על פגישה עמו (תורה שלמה כך כו, ירושלים תשל"ד, עמ' רפז בהערה). אמנם מובאת הסכמה שלו (הרב א"ז קאצין, אדרת אליהו ח"ג, פיטסבורג תרצ"ג, בעמוד השני של ההסכמות) שבה הוא חותם את התאריך ומקום המצאו: 'פיטסבורג (שבארה"ב) כח בשבט 'בו נחת רוח' (=תר"פ). אך נראה שישנה טעות בהסכמה, שכן בהסכמה אחרת (הרב א"י לדורבג, אהבת השם, ירושלים תשט"ז, בעמוד השני של ההסכמות) דומה בסגנונה ובה התאריך (ללא ציון מקום): 'ח תמוז זו נחת רוח' (=תרפ"ה). נראה שזהו אכן התאריך הנכון. ראה גם להלן בהפניה שבהערה 10. שגיאה נוספת שקיימת באותה הסכמה היא החלפה (כנראה של המלבה"ד) בשמו הפרטי של הר"ב, וציון שמו של אחיו ר' דובער הלוי עפשטיין. טעות זו תוקנה בכרכים הבאים של הספר, שבהם שוב הובאו ההסכמות.

35 שכן בהסכמה שכתב ב'א חנוכה תברכני' (=תרפ"ב) הוא ציין את מקום מגוריו בפינסק והוסיף: 'כעת בווארשא אחרי שנות החרום' [= מלחמת העולם הראשונה]. הרב ש"מ אדלר, מראה כהן (מהדורה תנינא), לונדון תרפ"ח, ז ע"ב.

36 "עתוני אמעריקא הטאגע בלאט והמארנינג זשורנאל אשר הפחידו אותנו אז בלא טובה השמועה" (הרב חיים הירשנזון, מלכי בקדש ו', סעאיני, עמ' 48).

37 בסוף האוטוביוגרפיה שלו (מקו"ב), מציין הר"ב: 'ברוך ה' אשר נתן בלב מכירי ומוקירי בארצות הברית

שקל מעבר למגורים שם, שכן הר"ב התמנה למנהל קרן 'עזרת תורה'³⁸. בשנת תרפ"ד עדיין שהה הר"ב בברוקלין³⁹, אך בתחילת תרפ"ה עזב הר"ב את משרתו כמנהל 'עזרת תורה' בניו יורק ונסע לשיקגו, כדי לאסוף כספים למען הקרן שסייעה ליהודים באירופה אחרי מלחמת העולם הראשונה⁴⁰. במהלך השהייה בשיקגו הוא מצא מממנים להדפסת ספריו⁴¹. בדרכו התעכב בספרינגפילד (שבאוהיו) כדי להשתתף בהכתרת הרב אליעזר סילבר כרב העיר⁴². בשבועות תרפ"ו שהה שוב בברוקלין⁴³. בכ"ז במרחשוון תרפ"ז שהה הר"ב בטורונטו שבקנדה⁴⁴. כשהדפיס את ספרו, בשנת תרפ"ח, כבר חזר לפינסק⁴⁵, שם מצא את מותו.

קצרה היסטוריה

- באמריקה ובקאנאדא... להושיט לי יד לעזרת הדפסת החיבור הזה'. וכן בהקדמה לתוספת ברכה (פינסק תרצ"ז): 'ובעזרת ה' ע"י אחי ומרחמי באמריקה המלאה חסד הוצאתי לאור את הספר הזה'.
- 38 בד' בתשרי התרפ"ד הופיעה מודעה ב'דאס יידישע ליכט' מטעם קרן עזרת תורה. מודעה זו פירטה גם את בעלי התפקידים בקרן ('יו", מזכיר, גזבר וכו'). ברשימה זו לא מופיע שמו של הר"ב. לעומת זאת במודעה דומה שפורסמה באותה שנה בכ"ד אדר א' כבר מופיע הר"ב במודעה בתפקיד 'מנהל עזרת תורה' (בנוסף לכל התפקידים שכבר נמנו, כך שנראה שהתפקיד נוצר עבור הר"ב).
- 39 שם נתן הסכמה לספר מעדנים ח"א (מעדני מלך) של הרב א"ז קרמר, בילגוריי תרפ"ו. כנראה ששם בר"ח תמוז ש"ז גם כתב מכתב תודה לרב יעקב הוורוויץ על קבלת ספריו – 'המאור שבתורה' ו'המאור שבאגדה' (רוח יעקב, ניו יורק תרצ"ו בעמוד הראשון), אך הושמט מחתימתו של הר"ב מקום מושבו. נראה שבתקופה זו קיבל הסכמה מהגרא"ה קוק לספרו מקור ברוך (מבוא, עמ' 14). ראה גם מאמרי (עם הרב איתם הנקין), 'מכתבי הראי"ה ומכתבי הראי"ה', עלוני ממרא 122, עמ' 186 סעיף 182.
- 40 ראה את דבריו כבן אירופה שקיבלה את הסיוע הנצרך, מקור ברוך עמ' תקכ"א הערה א.
- 41 מרגולין "עזרת תורה" על סף השנה השישים ושמונה... בתוך: פרדס שנה נז חוברת ב, ניו יורק תשמ"ג, עמ' 23. וכן עיין ראב"צ שורין, עמ' 42.
- 42 איש ההלכה והמעשה – הגר"א סילבר שליט"א, 'ירושלים התש"ז (מ' גליקסמן – עורך), עמ' 32.
- 43 שם כותב ר"ב לר' חיים הירשנזון: "א"ח [=איסרו חג] שבועות לפרט 'ובחרת בחיים' לפ"ק ברוקלין... ולא יפלא כי לא שמע הדרת גאונו הי"ו ממצאיאותי בחיים, כאשר לא ידעתי אני ממצאיאותו של הדרת גאונו נ"י באמעריקא כי רב הדרך בינינו מעבר לים, ויותר מזה בשנות חירום האחרונות".
- 44 שם כתב הסכמה לספר 'קרנות המזבח' מאת הרב אשצ"ה זילברשטיין, בילגוריי תרפ"ז, עמ' 5.
- 45 בצמוד לחתימתו על הספר, מצויין מקום מגוריו – פינסק. Poland, Pinsk. אמנם בקיץ תרפ"ז הופיעו מאמרים תורניים מהר"ב בעלון היוצא באמריקה ('הפרדס' ח"ב עמ' 18 וח"ג-ד עמ' 27, שניהם שיקגו תרפ"ז), אך אין בכך כדי להראות כי הר"ב עוד היה באמריקה באותה תקופה, שכן באותו גיליון עצמו ישנם מאמרים מהאדמו"ר מגור ומהגאון ר' יוסף רוזין מדוינסק ('הרוגוצ'ובר') שבודאי היו אז באירופה. בשנת תרצ"ב כתב הר"ב מכתב ברכה לרב ירוחם ורהפטיג (א' ורהפטיג, (עורך) נר זכרון לרב ירוחם אשר ורהפטיג זצ"ל ירושלים תשנ"ב, עמ' 79). בכותרת הוא מציין את מקום מגוריו – פינסק! במכתב הוא מזכיר את זקנתו שקפצה עליו (הר"ב היה אז בן שבעים ושתיים) והחוליים הכרוכים בה: 'ומפני רפיון בריאותי ל"ע לא יכולתי להשיב עד כה. וגם היום לא שבו לי אברי לשפ"י. מכתב דומה הוא כותב שש שנים מאוחר יותר (שנת תרצ"ח, פינסק) לרמ"מ קירשבוים (מנחם משיב, קראקא תרצ"ט, עמ' 264): 'לולי רפיון בריאותי, ל"ע, ואשר נצטוויתי מרופאים שלא להשתקע בכבוד העיון... אך מפני הסיבות הנזכרות קשה עלי מאוד אריכות דברים ועוד חזון לזה לכשיאריך ה' ימי ויחזק בריאותי'. בשנת תרצ"ו, מזכירו בן עירו (הרב ד' בערקאוויץ, חנה דוד, ירושלים תשל"ב, עמ' ו) בתור 'הגאון המפורסם ר' ברוך עפשטיין שליט"א'.